

УДК 342.95

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-228-233><https://orcid.org/0009-0004-8261-6366>**Геник Віталій Миколайович**

аспірант Науково-дослідного інституту

вивчення проблем злочинності

імені академіка В.В. Сташиса

Національної академії правових наук України, м. Харків, Україна

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті досліджено зміст принципу пропорційності в кримінальному процесі крізь призму практики ЄСПЛ. Цей принцип проаналізовано крізь такі статті Європейської конвенції з прав людини: ст. 2 (право на життя), ст. 3 (заборона катування), ч. 1 ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність), п. 1 ст. 6 (право на справедливий суд) тощо. Досліджені рішення ЄСПЛ дали можливість зробити висновок про багатоаспектність принципу пропорційності і його різноманітне тлумачення у сфері кримінального процесуального права: стосовно обмеження особистої свободи громадян, обмеження права на приватне життя і таємницю спілкування тощо. Спільною серед тлумачення різних статей Конвенції пропонується вважати таку формулу: чи було використані засоби пропорційні меті, яку намагалися досягти за допомогою цих заходів. Якщо відповідь - «так», то можна говорити про відсутність порушення права, гарантованого Конвенцією. Якщо відповідь «ні», то скоріше за все в цій справі буде встановлено таке порушення.

Ключові слова: принцип пропорційності, право на свободу, засади, засоби, мета, кримінальний процес, обмеження прав.

Annotation. The article examines the content of the principle of proportionality in criminal proceedings through the prism of the ECHR case law. This principle is analyzed through the following articles of the European Convention on Human Rights: Article 2 (right to life), Article 3 (prohibition of torture), Article 5(1) (right to liberty and security of person), Article 6(1) (right to a fair trial), Article 8 (right to respect for private and family life), etc. The studied ECHR decisions made it possible to conclude that the principle of proportionality is multidimensional and has been interpreted in various ways in the field of criminal procedure law: in relation to restrictions on personal freedom of citizens, the use of coercive measures, restrictions on the right to privacy and secrecy of communication, etc. The author concludes that the following formula can be called common among the interpretations of various articles of the Convention: whether the means used were proportionate to the purpose sought to be achieved by these measures. If the answer is “yes”, then we can say that there was no violation of the right guaranteed by the Convention. If the answer is “no”, then it is likely that such a violation will be found in this case. Given the large number of ECHR judgments and examples from national law enforcement practice, the article only partially reflects the content of the principle of proportionality through the interpretation of ECHR articles and its definition requires further research. Given the limited scope of the study, further elucidation of the content of this principle will be carried out in the following scientific developments.

Key words: principle of proportionality, right to freedom, principles, means, purpose, criminal procedure, restriction of rights.

Постановка проблеми. Зміст принципу пропорційності детально не визначено в кримінальному процесуальному законодавстві. Водночас із Рішення Конституційного Суду України виходить, що «одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає,

зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею» [1]. В іншому рішенні Конституційний Суд України визначає, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [2]. Незважаючи на наявні офіційні тлумачення окремих положень Конституції України, які стосуються принципу пропорційності, правозастосовна практика періодично стикається з наявністю прогалин нормативного регулювання, правовою невизначеністю окремих положень щодо змісту пропорційності, зокрема під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо підозрюваного, обвинуваченого, прийняття рішення про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій тощо. Тому обрання в якості мети статті з'ясування сутності принципу пропорційності вбачається актуальним і затребуваним в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип пропорційності активно досліджується в наукових роботах. Зокрема, Беспалько І.Л. в своїй статті аналізувала питання реалізації пропорційності при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження [3]. Також Волошина В.К. розглянула окремі аспекти реалізації принципу пропорційності під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні [4]. Генезу принципу пропорційності у системі джерел міжнародного та національного кримінального процесуального права дослідили Зайцев Д.О. і Заїка С.О. [5]. Лоскутов Т.О. проаналізував правове регулювання засади пропорційності у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [6]. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) став предметом дослідження в роботі Берназюк Я.О. [7]. Ці та інші наукові роботи визначають зміст принципу пропорційності в кримінальному провадженні. Водночас запровадження воєнного стану і поява нових викликів у правозастосовній практиці, винесення нових рішень ЄСПЛ та національними судовими органами потребує нового наукового пошуку щодо з'ясування змісту цього принципу і визначення основних його розумінь.

Метою статті є з'ясування змісту принципу пропорційності в кримінальному процесі крізь призму практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) прямо не закріплюється визначення та зміст принципу пропорційності. Але водночас в тексті Кодексу містяться згадки про пропорційність, зокрема:

- ч. 1 ст. 121 встановлює, що компенсація за втрачений заробіток обчислюється пропорційно від розміру середньомісячного заробітку, а компенсація за відрив від звичайних занять - пропорційно від розміру мінімальної заробітної плати;

- п. 5 ч. 5 ст. 234 закріплено, що слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про обшук, якщо прокурор, слідчий не доведе наявність достатніх підстав вважати, що: за встановлених обставин обшук є найбільш доцільним та ефективним способом відшукування та вилучення речей і документів, які мають значення для досудового розслідування, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб, а також заходом, пропорційним втручанням в особисте і сімейне життя особи.

На відміну від КПК України, в п. 8 ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України зафіксовано положення, згідно з яким адміністративні суди перевіряють, серед іншого, чи були рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень пропорційними, тобто чи дотримано необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія).

Фактично цитована норма прямо закріплює принцип пропорційності як критерій для оцінки законності дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Враховуючи те, що в кримінальному процесі суб'єкти владних повноважень так само можуть приймати рішення, вчиняти дії або бездіяльність, важливою є імплементація цього принципу в кримінальне процесуальне законодавство і практику його застосування. Але слід підкреслити, що відповідно до ч. 5 ст. 9 КПК України кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ. У свою чергу, ЄСПЛ в численних рішеннях визначив принцип пропорційності стосовно різних правовідносин, як таких, що стосуються прав людини у сфері кримінального процесу, так і інших прав, які гарантовані Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ, Конвенція). Тому мова не йде про необхідність запровадження нових норм до КПК України і законодавче визначення принципу пропорційності як засади кримінального провадження. Нами обґрунтовується важливість широкого використання цього принципу в правозастосовній практиці, зокрема, суб'єктами владних повноважень під час реалізації ними їх функцій в кримінальному провадженні.

Щодо тлумачення принципу пропорційності ЄСПЛ, то можна виділити декілька основних напрямів такого тлумачення:

- тлумачення ст. 2 Конвенції (право на життя) в розрізі оцінки ефективності досудового розслідування, зокрема, чи було вжито органами влади широке коло правових та оперативних заходів для адекватного й *пропорційного* реагування на рівень ризику (летального) в конкретній кримінальній справі. У справі «Affaire LandI c. Italie» Суд дійшов висновку, що «використовуючи відому органам влади на час подій інформацію про наявність реального й неминучого ризику подальшого насильства щодо заявниці та її дітей у зв'язку з імовірною ескалацією домашнього насильства, про яке повідомляла заявниця, й урахуваючи проблеми із психічним здоров'ям Н. П., органи влади не проявили належної ретельності. Вони не оцінили ризику летального наслідку, конкретно спрямованого на контекст, у якому вчиняється домашнє насильство, й, зокрема, становища заявниці та дітей, що могло б слугувати основою для реалізації практичних превентивних заходів із захисту їх від ризику насильства. Грубо ігноруючи широке коло безпосередньо доступних заходів захисту, органи влади, які могли б їх вжити шляхом привертання уваги соціальних і психологічних служб і розміщення заявниці з дітьми в жіночому притулку, не продемонстрували необхідної старанності в запобіганні насильству стосовно заявниці та дітей, що мало наслідком замах на вбивство заявниці й фактичне позбавлення життя її сина. Як визнала GREVIO (група експертів Ради Європи з протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству) при перевірці відповідності національного законодавства статті 55.1 Стамбульської конвенції, згадані вище заходи могли й мали б бути вжиті органами влади згідно з італійським законодавством незалежно від подачі жертвою будь-яких скарг чи сприйняття жертвою зміни ризику. За цих обставин не можна вважати, що органи влади продемонстрували необхідну старанність. Тому вони не виконали свого позитивного зобов'язання за статтею 2 Конвенції щодо захисту життя заявниці та її сина» [8];

- тлумачення ст. 3 Конвенції (заборона катування), зокрема, щодо оцінки законності та пропорційності сили, застосованої до особи. У справі «Шморгунов та інші проти України» Суд оцінював питання пропорційності застосованої до протестувальників і відповідних заявників сили. У цій справі Суд взяв до уваги докладні доводи заявників щодо стверджуваного жорстокого поводження, які значною мірою підтверджуються відповідними доказами, у тому числі, медичними висновками, фотографіями та відеозаписами події, документами з проваджень на національному рівні та різними національними і міжнародними звітами й доповідями, які не оскаржувались Урядом. На цій підставі Суд дійшов висновку, що тілесні ушкодження заявників були отримані в результаті застосування сили працівниками міліції. Водночас наявні у Суду матеріали свідчать, що застосовувана сила не може вважатися результатом поведінки заявників під час акції протесту і була *непропорційною*. Зокрема, у відповідних документах у кримінальному провадженні щодо заявників, включаючи

повідомлення про підозру, вручені їм у зв'язку з їхньою стверджуваною участю у протиправних діях, і клопотаннях про обрання їм запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, було зроблено посилання на стверджувані докази, яких не було знайдено у матеріалах та які в будь-якому випадку не були підтверджені під час подальшого провадження. Зрештою обвинувачення щодо заявників було знято, а справи – закрито. З огляду на зазначене та беручи до уваги наявні докази і висновки судово-медичних експертиз у справах заявників, жорстоке поводження працівників міліції, якому були піддані потерпілі, мало завдати їм сильний біль та страждання, які були особливо серйозними і жорстокими. Окрім того, на підставі цих доказів неможливо не звернути увагу на ознаки навмисного та спланованого характеру жорстокого поводження. Отже, Суд вважає, що було порушено матеріальний аспект статті 3 Конвенції, коли 01 грудня 2013 року працівники міліції піддали потерпілих катуванням у м. Київ [9];

- тлумачення ч. 1 ст. 5 ЄКПЛ (право на свободу та особисту недоторканність). Так, у справі «Ladent v. Poland», яка стосувалася затримання заявника, ЄСПЛ встановлено, що особу було позбавлено свободи не відповідно до «процедури, встановленої законом». Більше того, ЄСПЛ визнав, що утримання заявника під вартою було свавільним. Рішення місцевого суду про обрання до заявника такого запобіжного заходу, як взяття під варту, було очевидно необґрунтованим. Адже заявника не було належним чином заздалегідь сповіщено про порушення справи щодо нього. Також ЄСПЛ дійшов висновку про те, що арешт заявника не можна вважати заходом, *пропорційним* для цілей забезпечення належного проведення розслідування, також і з огляду на малозначність правопорушення, яке заявник, як припускалося, вчинив. Тому Суд одностайно дійшов висновку про порушення ч. 1 ст. 5 Конвенції [10];

- тлумачення пункту 1 статті 6 Конвенції (право на справедливий суд). У справі «Jakutavičius v. Lithuania» Суд повторює, що право на доступ до суду не є абсолютним, а може підлягати обмеженням; вони допускаються імпліцитно, оскільки право на доступ за своєю природою вимагає регулювання з боку держави, яке може змінюватися в часі та на місці залежно від потреб та ресурсів громади та окремих осіб. Встановлюючи таке регулювання, Договірні держави користуються певною свободою розсуду, хоча остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Судом, до функцій Суду не входить заміна оцінки національних органів влади будь-якою іншою оцінкою того, що може бути найкращою політикою в цій галузі. Тим не менш, застосовані обмеження не повинні обмежувати доступ, наданий особі, таким чином або до такої міри, що це порушує саму сутність цього права. Крім того, обмеження не буде сумісним зі статтею 6 § 1, якщо воно не переслідує законної мети та якщо немає розумного співвідношення *пропорційності* між застосованими засобами та метою, яку потрібно досягти. Суд вважає, що для визначення того, чи за обставин цієї справи оскаржуване втручання становило *непропорційне* обмеження права заявника на доступ до суду, відповідними критеріями є: важливість того, що було поставлено на карту для заявника в провадженні, складність відповідного закону та процедури, а також його особиста ситуація [11];

- тлумачення ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя). Наприклад, у справі «Bersheda and Rybolovlev v. Monaco», яка стосувалася використання даних з мобільного телефону заявниці, адвоката, попередньо видалених нею та відновлених під час експертного дослідження, призначеного слідчим суддею постало питання визначення *пропорційності* між застосованими обмежувальними заходами і правом на приватне життя і таємницю спілкування. У цій справі заявниця навряд чи передала на експертне дослідження свій мобільний телефон, якби вона вважала, що дані, видалені з пам'яті її телефону, будуть відновлені та використані. Незважаючи на те, що вона була адвокатом, а отже, фахівцем у галузі права, вона мала законні очікування, що повідомлення та розмови, які вона зробила «невидимими» за допомогою ІТ-спеціаліста, будуть захищені абсолютною конфіденційністю. Таким чином, для цілей статті 8 Конвенції заявниця мала підстави стверджувати, що вона стала жертвою порушень її права на повагу до приватного життя і кореспонденції, які за обсягом втручання і наслідками можна порівняти з обшуками і виїмками. На цій підставі ЄСПЛ дійшов висновку, що дійсно мало місце втручання в права заявниці за статтею 8 Конвенції. Далі Суд зазначив, що в національному кримінальному процесі Держави-відповідача врегульовано питання про те, на яких правових підставах до адвокатів

застосовуються обшуки і виїмки. Незважаючи на очевидну схожість між наслідками цих заходів і тих, що були проведені експертом, слідчий суддя, рішення якого підтримали суди вищих інстанцій, вирішив не застосовувати до заявниці жодне з передбачених обмежувальних положень, навіть незважаючи на те, що вона використовувала свій мобільний телефон як у приватних, так і в професійних цілях. Тому втручання в право заявниці на повагу до її листування та приватного життя не було *пропорційним* визначенням законним цілям і, відповідно, не було «необхідним у демократичному суспільстві» [12]. В іншій справі, яка також стосувалася тлумачення ст. 8 Конвенції, заявник скаржився, що, відмовивши у задоволенні його клопотань про переведення до установи виконання покарань, розташованої ближче до місця проживання його батьків, національні органи влади свавільно і несправедливо проігнорували його особисте становище. Заявник доводив, що поміщення його до колонії, розташованої у с. Губник Вінницької області, становило свавільне і *непропорційне* втручання у здійснення його права на збереження зв'язків з родиною, та, зокрема, з його батьками похилого віку зі слабким здоров'ям. Він зазначив, що ця установа відбування покарання розташована приблизно за 1000 км від м. Сімферополя, де проживають його батьки. Розглянувши справу, Суд нагадує, що Конвенція не надає засудженим права обирати місце відбування покарання, а той факт, що засуджені можуть бути відокремлені від своїх сімей та відбувати покарання на певній відстані від них, є неминучим наслідком позбавлення їх волі. Проте абсолютно неприйнятним є позбавлення засудженого усіх прав за статтею 8 Конвенції лише на підставі його статусу як особи, що відбуває покарання за вироком суду. Важливим елементом права ув'язненого на повагу до його сімейного життя є надання йому пенітенціарними органами допомоги у підтриманні зв'язків з його близькими. Тримання особи в установі виконання покарань, яка розташована настільки далеко від сім'ї засудженої особи, що робить побачення з членами сім'ї дуже важкою або навіть неможливою справою, за певних обставин може становити *непропорційне* втручання у сімейне життя. Як висновок, Суд встановив, що втручання у сімейне життя заявника у цій справі згідно із законодавством у його тлумаченні та застосуванні національними органами влади не було «необхідним у демократичному суспільстві» у розумінні пункту 2 статті 8 Конвенції і ст. 8 було порушено [13];

- тлумачення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції (захист права власності). В якості прикладу можна навести справу «Rustamkhanli v. Azerbaijan», яка стосувалася оскарження заявником проведеної податковим органом без завчасного попередження виїзної податкової перевірки та заморожування банківських рахунків редакції його журналу. За змістом цього рішення прослідковується позиція, що хоча стаття 1 Першого протоколу до Конвенції не містить чітких процесуальних вимог, судово провадження щодо права на мирне володіння своїм майном повинно також надавати особі розумну можливість подати свою справу до компетентних органів з метою ефективного оскарження заходів, що втручаються у права, гарантовані цим положенням. Таким чином, втручання у права, передбачені статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, не може бути легітимним за відсутності змагального процесу, який відповідає принципу рівності сторін і дозволяє обговорювати аспекти, що мають важливе значення для результату справи. У цій справі, розглядаючи скаргу компанії на рішення податкового органу про арешт її банківських рахунків, національні суди не надали жодної оцінки пропорційності вжитого податковим органом заходу, обмежившись лише визнанням оскаржуваного заходу законним, не надавши жодних додаткових пояснень на підтримку своїх висновків. Зокрема, рішення національних судів не містили жодної оцінки щодо можливих негативних наслідків заморожування банківських рахунків компанії на її діяльність. Суд дійшов висновку, що заморожування банківських рахунків компанії було накладено та зберігалось без відповідної оцінки пропорційності цього заходу з боку національних органів влади, і тому мало місце порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції [14].

Висновки. Цитовані рішення ЄСПЛ дають можливість зробити висновок про багатоаспектність принципу пропорційності і його різноманітне тлумачення у сфері кримінального процесуального права: стосовно обмеження особистої свободи громадян, застосування заходів примусу, обмеження права на приватне життя і таємницю спілкування тощо. Спільною серед тлумачення різних статей Конвенції можна назвати таку формулу: чи було використані засоби пропорційні меті, яку намагалися досягти за допомогою цих заходів. Якщо відповідь - «так», то можна говорити про відсутність порушення права, гарантованого

Конвенцією. Якщо відповідь «ні», то скоріше за все в цій справі буде встановлено таке порушення. Враховуючи велику кількість рішень ЄСПЛ і прикладів із національної правозастосовної практики, у статті лише частково відображено зміст принципу пропорційності крізь тлумачення статей ЄКПЛ і його визначення потребує проведення подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 у справі № 1-11/2012 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.
2. Рішення Конституційного Суду України від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017 у справі № 1-28/2017 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17>
3. Беспалько І.Л. Реалізація пропорційності при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 2. 2020. С. 119-123. DOI <https://doi.org/10.15421/392057>. http://apnl.dnu.in.ua/2_2020/28.pdf
4. Волошина В.К. Щодо окремих аспектів реалізації принципу пропорційності під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2019. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/87>. http://lsej.org.ua/6_2019/89.pdf
5. Зайцев Д.О. і Заїка С.О. Генеза принципу пропорційності у системі джерел міжнародного та національного кримінального процесуального права. Юридичний науковий електронний журнал. № 5/2022. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/135>. http://lsej.org.ua/5_2022/135.pdf
6. Лоскутов Т.О. Правове регулювання засади пропорційності у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 1. С. 524-529. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.91>. <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/93.pdf>
7. Берназюк Я.О. Принцип пропорційності у практиці Європейського суду з прав людини. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління, (6(18), 197-214. [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-197-214](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-197-214). <https://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/1992/2395>
8. Affaire Landi c. Italie (Requête no 10929/19). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-216854%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-216854%22]})
9. Справа «Шморгунов та інші проти України» (Case of Shmorgunov and others v. Ukraine) (Заява № 15367/14 та 13 інших заяв). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#_Toc69830510
10. Case of Ladent v. Poland (Application no. 11036/03). Judgment 18 March 2008. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-85487%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-85487%22]})
11. Case of Jakutavičius v. Lithuania (Application no. 42180/19). [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-230855%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-230855%22]})
12. Case of Affaire Bersheda Et Rybolovlev c. Monaco (Requêtes nos 36559/19 et 36570/19). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:\[%22001-234090%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-234090%22]})
13. Справа «Родзевілло проти України» (Заява № 38771/05). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b51#Text
14. Case of Rustamkhanli v. Azerbaijan (Application no. 24460/16); 4 July 2024. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-234520%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-234520%22]})